

Атрибути козацької влади в міській геральдиці України

Бабкова Надія

Бабкова Надія. *Атрибути козацької влади в міській геральдиці України.* В статті розглядається питання використання зображень козацьких клейнодів у вітчизняній територіальній та муніципальній геральдиці. Виділені основні етапи розвитку відтворення булави, пірнача та бунчука в емблематиці населених пунктів України. У ході дослідження з'ясовано, що дана геральдична тематика не знайшла широкого використання, та найбільш характерна для центральних та північних регіонів країни.

Ключові слова: геральдика, територіальні та муніципальні емблеми, булава, пірнач, бунчук,

Бабкова Надежда. *Атрибути казацкой власти в городской геральдике Украины.* В статье рассматривается вопрос использования изображений казацких клейнодов в отечественной территориальной и муниципальной геральдике. Выделены основные этапы развития отображения булавы, пернача и бунчука в эмблематике населенных пунктов Украины. В ходе исследования выяснено, что данная геральдическая тематика не нашла широкого использования, и наиболее характерна для центральных и северных регионов страны.

Ключевые слова: геральдика, территориальная и муниципальная эмблематика, булава, пернач, бунчук.

Babkova Nadezhda. *The attributes of the Cossack authorities in urban heraldry of Ukraine.* The article discusses the use of images of Cossack kleynods in domestic territorial and municipal heraldry. The basic stages of development display bulawa, pirnach and bunchuk in the emblems of settlements in Ukraine. The study found that the heraldic theme did not find widespread use, and is most common in central and northern regions of the country.

Key words: heraldry, territorial and municipal emblems, bulawa, pirnach, bunchuk.

Питання становлення та розвитку власної міської геральдичної системи в сучасній Україні є одним з перспективних напрямків розвитку спеціальних історичних дисциплін. Для всієї світової спільноти, «герб» – це не лише офіційно затверджена й історично

обумовлена візитівка конкретної території, але й національний знак, що відображає історичні, культурні, релігійні чи світоглядні традиції народу. Нерідко ці символи ставали одними з основних атрибутів процесу національного відродження, загартували в боротьбі за незалежність і свободу. Для українців одними з таких знаків є козацькі клейноди. Тому не дивно, що їх зображення використовують при створенні сучасних територіальних та муніципальних гербів. Однак питання про доцільність використання символів українського козацтва для деяких місцевостей спонукало до появи даної публікації.

На жаль дана тематика ще не знайшла свого повного наукового висвітлення, хоча в певній мірі присутня в роботах П. П. фон Вінклера, В. В. Румянцевой, А. Б. Гречила, В. В. та І. В. Боглових, В. Є. Кривенка та К. В. Шляхового, Л. Лісниченко, Я. Іщенко [2; 21-22; 3-7; 1; 13; 15; 11]. Дані цих наукових праць дали змогу простежити появу та розвиток відтворення атрибутів козацької влади в українській земельній геральдиці.

Тому автор ставить собі за мету простежити процес появи булави, пірнача та бунчука не лише на перших офіційно затверджених у Російській імперії міських гербах, але і їх зображення у сучасній українській територіально-муніципальній символіці.

Серед значної групи штучних геральдичних фігур, до яких належить і зображення зброї, необхідно виділити козацькі клейноди – булаву, бунчук, пірнач. Зображення цих символів українського козацтва на територіальних та муніципальних гербах характерне для тих місцевостей, що виникли за часів козацтва чи пов'язані з діяльністю того чи іншого козацького ватажка. Таким чином автори геральдичних проєктів підкреслювали приналежність своєї області, району, міста, містечка чи села до подій козацької доби або висловлювали шану козацькому керманічу – патрону даної території.

Після ліквідації Гетьманщини, на її територіях, указом від 16 вересня 1781 р. було створено Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва, кожне з яких ділилося на 11 повітів. У Київському, серед інших населених пунктів, старий символ зберегли Лубни, хоча за основу герба було взято не знак самого міста, а символ із печатки Лубенської полкової канцелярії, на якій зображено руку, що тримає булаву. На офіційному рівні дану емблему було затверджено царським указом від 4 червня 1782 р. [6, с. 73; 20, с. 576]. Цей символ можна вважати першим гербом із зображенням козацьких інсигній.

На відміну від Лубен, Глухів не зберіг своєї старої міської емблеми. Ще у 1728–1729 рр. Герольдмейстерська контора при російському Сенаті на замовлення Військової колегії створила символи 85 провінційних міст для використання їх на прапорах розташованих там полків [22, с. 87]. Для Глухова було створено емблему з ускладненою композицією: щит скошений справа і зліва, у горішньому синьому полі дві перехрещені булави, у лівому золотому – чорний бунчук з червоним древком, у нижньому зеленому – золота толока з печатки, у правому срібному –

червоний прапор з чорним російським орлом [2, с. 40]. Цей знак було затверджено указом Сенату від 8 березня 1730 р., а потім імператорським указом від 4 червня 1782 р. [20, с. 577-578]. Але на відміну від лубенського гербу, глухівська емблема мала доволі схематичне зображення символів, головним значенням яких було підкреслення ролі міста як гетьманської столиці та центру Малоросійської колегії. В подальшому нечіткий малюнок став причиною розходження опису елементів із геральдичним зображенням [3, с. 122].

Після становлення радянської влади, нове керівництво держави не вбачало потреби в адміністративно-територіальних гербах. Лише завдяки політичним змінам, які відбулися в Радянському Союзі в кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. почав проявлятися інтерес до місцевої символіки, що значно вплинуло на подальший розвиток міської геральдики в Україні. Хоча вже з перших публікацій про запровадження місцевої емблематики це питання набуло виразного ідеологічного забарвлення [8, с. 2].

Партійне керівництво Української РСР активно цікавилось проблемою місцевих символів, про що свідчить підготовлена на ім'я першого секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії України П. Ю. Шелеста доповідна записка, складена 1967 р. П. Т. Троньком, у якій вказувалось на доцільність запровадження гербів не лише для міст, але й областей. Датовані 1967 р. проекти постанови ЦК КПУ «Про герби міст, областей Української РСР», указу Президії Верховної Ради УРСР «Про затвердження Положення про герби міст, областей Української РСР» та самого положення передбачали першочергове запровадження гербів областей, а вже потім міст [11, с. 83, 86-90].

До проблеми створення нових міських емблем активно залучилася редакція журналу «Україна», яка пропонувала своїм читачам надсилати власні малюнки й пропозиції щодо територіальних гербів, ставила перед ними ідеологічне завдання: передати «величезні й прекрасні зміни, що сталися на нашій землі за роки Радянської влади» [12, с. 12]. Опубліковані в часописі проекти гербів, яскраво характеризували розвиток радянської емблематики та геральдики.

Однак, ще до прийняття офіційних документів, 7 листопада 1966 р. новий герб отримало м. Нікополь Дніпропетровської області. Виконаний за правилами тогочасної радянської емблематики, новий символ мав у верхній частині щита зображення козацьких атрибутів – булави округлої форми з шипами та щаблі, що символізували традиції Микитинської Запорозької Січі, яка існувала на території сучасного Нікополя у 1636–1647 рр. [21, с. 41].

За новими правилами було розроблено та 5 жовтня 1967 р. прийнято герб м. Запоріжжя, в якому крім радянської символіки автори розмістили і різні козацькі символи – бандуру, шаблю та бунчук. Якщо перша, центральна частина герба відображала здобутки міста за радянської влади, то верхня – славі сторінки запорозького козацтва [6, с. 133].

Майже через двадцять років, у 1983 р. новий герб отримало м. Фастів Київської області. Козацькі клейноди – пірнач, значок та шабля – у

верхній частині емблеми підкреслювали минуле населеного пункту, що в кінці XVII ст. було полковим містом Фастівського полку. Битву під Жовтими Водами 1648 р. та козацькі зимівники символізує булава, бунчук та пірнач, на гербах міст Жовті Води Дніпропетровської області та Гайворон Кіровоградської області, герби яких були офіційно затверджені у 1989 р. [7, с. 143]. Таким чином, незважаючи на ідеологічну спрямованість радянської геральдики, окремі муніципальні емблеми мали і суто українські елементи, що виокремлювали окремі сторінки історії розвитку населених пунктів.

Значно більшого розвитку муніципально-територіальна геральдика отримала після проголошення незалежної нашої держави. Згідно з Законом «Про місцеве самоврядування» від 1997 р. для міст, селищ і сіл, а також адміністративних територій – областей та районів передбачається використання гербів, прапорів і інших символів. Затверджувати ці символи повинні сесії місцевих рад. Станом на 2010 р. нові символи отримали всі 24 області та Автономні Республіка Крим, і 427 із 490 районів України [7, с. 191; 9, с. 73].

У зв'язку з тим, що на державному рівні реєстр адміністративно-територіальних гербів і досі не складено, єдиним джерелом з даної тематики є матеріали опубліковані співробітниками Українського геральдичного товариства. На основі цих публікацій виявлено, що в територіальній геральдиці клейноди представлені в емблемах 3 областей, 17 районах; в муніципальній – в символіці 5 міст та 12 населених пунктів сільського типу.

Найбільша кількість зображень атрибутів козацької влади характерна для Київської області – 10, Полтавської – 5, Вінницької – 3, Чернігівської – 3, Дніпропетровської – 2, Житомирської – 2, Миколаївської – 2, Черкаської – 2, Сумської – 2, Кіровоградської – 2, Рівненської – 1. Таким чином найбільше населених пунктів, що на своїх гербах містять малюнки клейнодів, розташовані в центральних, південних та деякій мірі північних регіонах України. Така особливість зумовлена тим, що на цих територіях активно розвивався та побутував козацький устрій.

Вперше в сучасній українській геральдиці козацькі інсигнії були представлені на гербі Черкаської області, що затверджений рішенням обласної ради від 4 липня 2000 р. Булава округлої форми, що разом із шаблею розміщена на декорованому картуші й символізує славне козацьке минуле Черкащини, державотворчу діяльність Б. Хмельницького [5, с. 23-24].

На початку 2000-х герби затвердили Запорізька та Дніпропетровська області. Так символіка Запоріжжя, затверджена 27 липня 2001 р. Герб: у червоному полі золотий козак з мушкетом і шаблею. Щит накладається на золоті булаву, два пірначі та литаври. Козак з мушкетом є історичним гербом Війська Запорозького, відомий з кінця XVI ст. Клейноди вказують на те, що запорізька земля успадкувала принципи демократії, які були властиві Запорізькій Січі. Булава означає владу Президента – глави держави,

гаранта суверенітету і територіальної цілісності України. Пірнач символізує виконавчу владу на місцях, бунчук – взаємодію між усіма гілками влади в області, литаври – символ народного волевиявлення [14, с. 6].

Емблематика Дніпропетровщини була прийнята рішенням сесії обласної ради від 19 березня 2002 р. Герб має вигляд щита, скошеного праворуч перев'язом, який утворено сполученими золотою та синьою лінією на срібному тлі. Верхнє синє поле щита усяєне дев'ятьма золотими 8-променевими зірками, на нижньому срібному полі – козак у малиновому однострої з рушницею на плечі та шаблею при боці. Козак вказує на історичні традиції XVI–XVIII ст., оскільки саме тут існувала Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Стара та Нова Січі [5, с. 43-44].

Значно більше козацькі клейноди представлені в районній геральдиці України, де найчастіше зустрічається зображення булави – 8 із 17 районів, пірнач – 2 райони, козака з самопалом – 2, поєднання булави та бунчука – 3, булави та пернача – 1 випадок. Так, в емблематиці Ставищенського району Київської області гетьманська булава символізує участь жителів у визвольній війні під проводом Б. Хмельницького, та перетворення населеного пункту у сотенне містечко Білоцерківського полку. На гербі Козелецького району Чернігівської області – батьківщину останнього правителя Гетьманщини К. Розумовського [18, с. 49, 56].

В символіці Глухівського району Сумської області – приналежність даної території до полкового та сотенного устрою України в другій половині XVII ст. і гетьманської столиці І. Скоропадського, Д. Апостола та К. Розумовського. Козацька булава в геральдиці Лубенського району Полтавської області відображає сотенно-полкові традиції в історії розвитку регіону. Як частина територіальної символіки найвищий символ козацької влади присутній на емблемі Братського району Миколаївської області – данина існуванню на цій території козацьких хуторів-зимівників [4, с. 30, 37, 59].

В геральдиці Петрівського району Кіровоградської області булава нагадує про територіальне відношення даного регіону до Чортомлицької та Нової Січі, а також про роль кошового П. Калнишевського та козацького руху в розвитку Петрівщини. В емблематиці Новоархангельського району булава відображає славне козацьке минуле краю, пов'язане з діяльністю кошового отамана І. Сірка, ставка якого розміщувалась в даному регіоні [13, с. 71, 83].

Як пам'ять про битву під Берестечком 1657 року, булава присутня в символіці Горохівського району Вінницької області. В емблематиці Коростенського району Житомирської області даний атрибут вказує на батьківщину гетьмана Виговського та активну участь місцевих жителів у визволенні рідного краю від польської шляхти [16, с. 107, 152].

Значно рідше у територіальній геральдиці використовують зображення пірнач. Так його відтворення присутнє в символіці Іллінецького району Вінницької області, та вказує на існування у середині XVII століття в цьому регіоні козацького полку на чолі з І. Богуном; Попільнянського району Житомирської області, де втілює козацьку військову славу: повстання

Криштофа Косинського та Северина Наливайка, а також місця, де народився гетьман І. Самойлович [4, с. 67; 16, с. 156].

Герб Війська Запорізького присутній в символіці Яготинського району Київської області та Семенівського району Чернігівської області [16, с. 88; 6, с. 164]. В обох випадках дана емблема нагадує про входження цих територій до Переяславського та Ніжинського козацьких полків відповідно. Однак деякий подив викликає зображення цього елемента районних гербів, адже він не відповідає іконографічній традиції Війська Запорозького.

Поєднання булави та бунчука присутнє в символіці Гадяцького району Полтавської області, як нагадування про існування Гадацького козачого полку, Гадацького договору 1658 року та гетьманської резиденції І. Брюховецького. На гербі Нікопольського району Дніпропетровської області дане поєднання вказує на історичний образ Війська Запорозького, як захисника рідної землі. На емблемі Врадіївського району Миколаївської області поєднання булави та пернача виглядає доволі дивним, адже якогось конкретного відношення до козацтва ця територія не мала [16, с. 118; 18, с. 92]. В цьому плані вигідно виділяється Чигиринський район Черкаської області, в символіці якого ключове місце займають перехрещені булава та пірнач. Саме ці символи вказують на те, що Чигиринщина своєрідна історична скарбниця України, столиця гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетері та П. Дорошенка, колиця державності та національно-визвольної боротьби українського народу за свою свободу й незалежність [6, с. 167].

Значно більшу інформацію несуть малюнки козацьких клейнодів на муніципальних гербах – символах міст і сільських місцевостей. Зокрема, зображення трьох булав на емблемі міста Корюківка Чернігівської області пов'язує громаду з козацькою епохою, оскільки саме на ці часи припадає час заснування Корюківки. Крім того, підкреслюється унікальний факт, що місто в різний час було ранговим поселенням трьох українських гетьманів: І. Самойловича, І. Мазепи й П. Полуботка [15, с. 7].

Булава, бунчук та печатка (відновлений герб 1730 року) на емблемі Глухова Сумської області характеризують місто, спочатку як центру сотенної адміністрації, а з 1708 року – всієї Гетьманщини. В основу сучасної символіки міста Лубни Полтавської області, як і Глухова, покладено герб 1782 року, за допомогою якого прославляється козацький період в історії даної території. В емблематиці Нікополя Дніпропетровської області, як і району в цілому, найвищі символи влади підкреслюють роль козацької вольниці в боротьбі українського народу за свободу та незалежність. Малюнок козака з мушкетом на емблемі Черкас вказує на безпосереднє відношення міста до формування козацтва на Україні [4, с. 49, 60; 17, с. 159].

Окрім міст, козацькі клейноди знайшли своє відображення і на гербах сільської місцевості. Найбільше таких емблем знаходиться на території Київської області – 8 із 12 населених пунктів. Ця особливість спричинена

тим, що населені пункти різних районів входили до складу Київського та Переяславського козацьких полків.

Так на гербі села Жердова Броварського району булава знаменує одну з версій походження топоніму, та козацьку раду 1659 року, скликану у Жердовій долині Юрієм Хмельницьким для складання проекту договору про входження України до складу Московської держави; на емблемі села Семиполки – нагадує про існування тут невеликої козацької фортеці, та часи гетьманування І. Мазепи, коли село процвітало. Пірнач у символіці села Богданівка даного району виступає атрибутом переяславського полковника Д. Виговського, що довгий час мав тут резиденцію. Булава на гербі села Глибоке означає належність даної території до Переяславського козацького полку [10, с. 77, 84, 86, 90]. Зображення козака з мушкетом на емблемі села Селище Баршівського району використане для підкреслення легенди заснування села поселенцями, на чолі з козаком Селихом. Булава на гербі села Германівка Обухівського району використана для нагадування – саме тут у 1659 році відбулася «чорна рада», в результаті якої гетьман І. Виговський віддав булаву Ю. Хмельницькому. Головний атрибут козацької влади у символіці села Нещерів цього ж району нагадує про козацький рід Гудим-Левковичів, що довгий час володів цим населеним пунктом [6, с. 151-154]. Булава в емблематиці села Наливайківка Макарівського району вказує на одну з версій назви поселення, що пов'язана з гетьманування Северина Наливайка та його боротьбою за православну віру [19, с. 32].

Козацькі клейноди зустрічаються на гербах сел та селищ й інших областей. В Полтавській області лише села Великі Будища та Великі Сорочинці Диканського району мають малюнки атрибутів козацької влади. Так у першому випадку булава та пірнач вказують на існування на даній території сотенного адміністративного центру, як частини Полтавського полку. В другому – сотенного міста Миргородського полку та місця народження гетьмана Д. Апостола [4, с. 93-95; 6, с. 158]. Срібна ж булава на гербі селища Стара Прилука Липовецького району Вінницької області нагадує про існування тут сотенного містечка спочатку Вінницького, а потім Кальницького полку. Золота булава на емблемі села Стара Рафалівка Володимирецького району Рівненської області відображає роль Павла Тетері у розвитку даного селища [1, с. 45; 4, с. 71].

Таким чином, козацькі інсигнії знайшли своє відображення в українській міській геральдиці. В усі періоди геральдичного зображення, булава, пірнач та бунчук використовувалися для підкреслення козацького періоду в історичному розвитку певних населених пунктів. Однак в сучасній територіальній та муніципальній символіці простежується не зовсім доречно використання даних атрибутів, адже не всі місцевості відмічаються славними подіями козацької доби. Багато з них виникли на основі козацьких зимівників, а тому зображення клейнодів можна було б замінити іншими атрибутами козацької доби. В той же час, населені пункти, які дійсно грали важливу, а подекуди і вирішальну роль в історії

козацтва, не відтворюють на своїх емблемах головні атрибути козацької влади. Хоча остаточні висновки робити ще зарано, адже повний реєстр адміністративно-територіальних гербів України ще не створено, а видані довідкові та наукові праці, при всій їх вагомості – лише один з етапів дослідження вітчизняної геральдики.

Література

1. Богданов, В. В., Богданов І. В. Рівненщина. Новітня історія України / В. В. Богданов, І. В. Богданов. – К., 2006.
2. Винклер, П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи / П. П. Винклер. – СПб., 1900.
3. Гречило, А. Б. Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.) / А. Б. Гречило, Ю. К. Савчук, І. І. Сварник. – К., 2001.
4. Гречило, А. Б. Герби та прапори міст і сіл України / А. Б. Гречило. – Ч. 1. – Львів, 2004.
5. Гречило, А. Б. Сучасні символи областей України / А. Б. Гречило. – К. – Львів, 2008.
6. Гречило, А. Б. Українська міська геральдика / А. Б. Гречило. – К. – Львів, 1998.
7. Гречило, А. Б. Українська територіальна геральдика / А. Б. Гречило. – Львів, 2010.
8. Долматовский, Е. Возродим геральдику наших народов! / Е. Долматовский // Советская культура. – 1963. – № 63. – 28 мая. – С. 2.
9. Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" // Офіційний вісник України – 1997. – № 25. – С. 70-75.
10. Істрія поселень Броварського краю: від стародавніх часів до сьогодення / уклад. І. Доцин. – Бровари, 2003.
11. Іценко, Я. О. Нереалізовані геральдичні проекти 1960 – х рр. / Я. О. Іценко // Український історичний журнал. – 2003. - № 6. – С. 78 – 92.
12. Колісниченко, Ю., Фоліновський Г. Візитна картка міста / Ю. Колісниченко, Г. Фоліновський // Україна – 1964. - № 49. – С. 11-19.
13. Кривенко, В. Є., Шляховий К. В. Символіка Кіровоградщини: альбом / В. Є. Кривенко, К. В. Шляховий. – Кіровоград, 2008.
14. Латанський С. Символіка нашої області / С. Латанський // Запорозька Січ. – 2001. – 1 вересня. – С. 6.
15. Лісниченко, О. Герб і прапор міста Корюківка / О. Лісниченко // Знак. – 2007. – № 41. – С. 7.
16. Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках / відп. ред. А. Б. Гречило. – Т. 1. – Львів., 2003.
17. Панченко, В. Гербівник міст України / В. Панченко – К., 1996.
18. Панченко, В. О. Міські та містечкові герби України / В. О. Панченко. – К., 2000.
19. Перлини Київщини – Макарівська земля / уклад. В. О. Шеремета. – Макарів, 2011.
20. Полное собрание законов Российской империи: в 45 т. / [собрание первое, под ред. М. М. Сперанского]. – Т. 21. – СПб., 1830.
21. Румянцева, В. В. Історія карбована в гербах / В. В. Румянцева. – К., 1987.
22. Румянцева, В. В. Емблеми земель і гербы городов Левобережной Украины периода феодализма / В. В. Румянцева. – К., 1986.